

Список літератури

1. Кондаков И. М. Создание психологических опросников с помощью статистического пакета SPSS for Windows 11.5.0. / И. М. Кондаков. — М.: Наука, 2006. — 324 с.

Отримано 15.01.2013 р.

УДК: 376-056.36:159.222-053.4

І. М. Омельченко,
кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ХРОНОТОПУ КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДІТЕЙ ІЗ ЗПР В ЕКОЛОГО-СЕРЕДОВИЩНИХ ТА СУБ'ЄКТНИХ КОНЦЕПЦІЯХ

У статті обґрунтовано методологію еколого-середовищних та суб'єктних концепцій щодо дослідження хронотопу комунікативної діяльності у дітей із затримкою психічного розвитку.

Ключові слова: простір і час (хронотоп), комунікативна діяльність, діти дошкільного та молодшого шкільного віку із затримкою психічного розвитку, екологічна психологія, суб'єктні концепції.

Просторово-часові детермінанти (хронотоп) взаємин з іншими людьми (значущими дорослими, однолітками, уявними та віртуальними партнерами) взаємодії, у вимірі буденної і небуденної реальності є основою для формування мовної і комунікативної особистості дитини дошкільного та молодшого шкільного віку й багато в чому визначає її можливості як суб'єкта комунікативної

діяльності (А. М. Богуш, Г. М. Андреева, О. О. Бодальов, В. В. Агеев, Л. М. Галігузова, Б. П. Жизневський, Я. Л. Коломінський, А. Д. Кошелева, К. Л. Крутій М. І. Лісіна, І. В. Мавріна, Т. О. Піроженко, А. Г. Рузька, О. О. Смирнова та інші). Зародження й становлення комунікативної діяльності, яка детермінована простором і часом у дітей із нормативним і затриманим психічним розвитком (далі ЗПР) є надзвичайно актуальною проблемою з кількох причин: по-перше, у площині культурно-історичної психології (Х. Аргуельс, В. П. Зінченко, М. М. Бахтін, А. Я. Гуревич, А. Ф. Лосєв, Н. М. Толстих, Дж. Уітроу та інші) ми можемо спостерігати різні закономірності присвоєння дитиною хронотопа визначеної культури, які виявляються у мові, ритуалах народу та зафіксовані в системі релігійних, моральних, історичних та інших уявлень.

По-друге, у площині соціальної психології (К. А. Абульханова-Славська, Г. М. Андреева, А. К. Болотова, Є. І. Головаха, О. О. Кроник, Т. О. Нестик, А. В. Петровський та інші), оскільки у дітей із ЗПР, починаючи з дошкільного дитинства, можуть спостерігатися явища соціальної дезадаптації, які обумовлені цілим комплексом зовнішніх і внутрішніх чинників, що провокують проблеми в міжособистісній взаємодії в діадах «значущий дорослий – дитина», «дитина – дитина», при цьому в них спостерігаються труднощі в комунікації й кооперації (О. П. Гаврілушкіна, А. О. Заречна). Майже не дослідженими залишаються особливості взаємодії дитини з уявним партнером, вплив спілкування з улюбленою іграшкою, що за своєю сутністю є формою редукованої комунікативної діяльності, що протікає в сфері небуденної реальності дитини із ЗПР. Відсутні дослідження в яких би були проаналізовані особливості хронотопу комунікативної діяльності, опосередкованої екраном, що є продуктом віртуальної реальності, яка має власні закономірності функціонування та перебігу на різних рівнях соціально-психологічного аналізу, зокрема на міжособистісному та внутрішньоособистісному.

По-третє, у царині психології тілесності (Т. С. Леві, В. О. Подорога, Д. О. Бєскова, І. М. Биховська, В. М. Розін, Б. В. Мар-

ков, А. Ш. Тхостов та інші), оскільки відомо, що у дітей із ЗПР просторові уявлення про оточуючий світ формуються на основі уявлень про власне тіло, до тих пір поки дитина не відрефлексує себе сьогодні у відношенні до зовнішнього простору та часу, у неї не сформуються координатні, структурно-топологічні та хронологічні уявлення, які є базисом для розвитку мовлення і комунікативної діяльності.

По-четверте, дослідження хронотопу комунікативної діяльності з позицій еколого-середовищних та суб'єктних концепцій (Р. Соммер, М. Спенсер, Е. Холл, С. К. Нартова-Бочавер та інші), оскільки в руслі окресленого підходу розкриваються особливості територіальної поведінки дитини, можливості вивчення механізмів ідентифікації-сепарації, динаміка та межі контакту з дорослими та однолітками.

Метою нашої статті є розкриття ключових понять, якими оперують представники екологічної психології і суб'єктно-середовищного підходу в контексті дослідження хронотопу комунікативної діяльності у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку із ЗПР. Відповідно, мета нашого дослідження відображена в наступних завданнях: проаналізувати ключові ідеї представників екологічної психології і суб'єктно-середовищного підходу з метою дослідження хронотопу комунікативної діяльності у дітей із ЗПР; визначити в контексті даного підходу основні змінні дослідження хронотопу комунікативної діяльності у дітей із ЗПР.

Психологія середовища як самостійний науковий напрям остаточно сформувалася в першій половині 70-х рр., а до цього вона розвивалася в руслі таких метанаук, як екологія людини й соціальна екологія. Історично й семантично екологія людини є ширшою за змістом, чим соціальна екологія. Лінія «географія людини – екологія, людина – соціологія» зародилася в працях Августа Конта в 1837 р. У цей час екологія людини представляла собою комплекс дисциплін, що досліджують взаємодію людини як індивіда й особистості з навколишнім природним і соціальним середовищем. Соціальна екологія в сучасному її розумінні фактично зародилася одночасно з екологією людини в роботах

того ж А. Конта, розвинених Д. Міллем та М. Спенсером. Відомо, що у новому змісті термін «соціальна екологія», а саме як об'єднання наукових галузей, що вивчають зв'язок суспільних структур (сімейних та інших малих соціальних груп) із природним і соціальним середовищем, уперше використали американські соціологи Р. Парк і Є. Берджес у додатку до теорії поведінки людських популяцій у міському середовищі. Учені використали поняття «екосистема» у якості системоутворюючої категорії для характеристики міста як результату взаємодії великої кількості індивідів. У цілому, період з 20-х рр. і до 60-х рр. ХХ ст. прийнято вважати початком системного вивчення взаємодії людини й навколишнього середовища саме в руслі психологічної науки [1].

Даний підхід («людська екологія») став одним із найбільш впливових у західній соціології. Істотний вплив на формування еколого-психологічного підходу до вивчення взаємодії людини й середовища зробили роботи етологів та орнітологів, які вивчали просторову орієнтацію й видову поведінку тварин. У 1960-х рр. у руслі даного підходу з'являються дослідження, присвячені проблемі просторової організації людського спілкування. У результаті численних досліджень із обліком розроблених у етології і орнітології положень, Е. Холл висунув й обґрунтував поняття «проксеміка», що мало відношення до вивчення того, як людина несвідомо структурує мікропростір — визначає відстань між собою та іншими в умовах щоденного спілкування, організує простір у будинках й, у підсумку, розташування самих міст [1, 7, 8]. Оригінальний підхід Е. Холла до проблеми використання людиною простору дуже чітко показав, як люди можуть активно використовувати й маніпулювати фізичним оточенням з метою досягнення бажаного результату в процесі взаємодії один з одним. Запропоновані ним типи дистанцій відображають чотири принципових типи взаємин: інтимний, особистісний, соціальний, публічний.

У 1969 р. з'являється монографія Р. Соммера «Персональний простір». Уперше цей термін був використаний етологами [9].

Пізніше Е. Холл і Р. Соммер адаптували цю операціональну дефініцію до аналізу регуляції простору навколо себе людиною. Так, Е. Холл визначав персональний простір як невелику захисну сферу, що підтримує, зберігає й захищає людину від інших [1]. Р. Соммер позначав персональний простір як площу з незримою межею, яка оточує тіло людини й у яку може увійти чужий. На його думку, термін «персональний простір» є найбільш доречним для пояснення просторової поведінки людини; разом з тим його недоліком є те, що зміст даної категорії виражає захисний механізм просторової поведінки, тобто припускає статичний характер цього феномена [9].

Таким чином, проксеміка — наука, що вивчає просторову поведінку людини, поряд з людською екологією є важливим джерелом розвитку еколого-психологічного підходу до вивчення взаємодії людини й середовища, що лежить в основі сучасної психології навколишнього середовища.

Традиції психології суб'єктивного образу життєвого простору склалися протягом останніх 80-90 років у напрямі гуманітарно-екологічної орієнтації. До середини 70-х років сформувався самостійний напрям — психологія середовища, хоча ще в 1916 році Р. Парк зауважив, що психологи починають застосовувати середовищні поняття й категорії в якості системоутворюючих для дослідження впливу середовища на поведінку людини. Розвиток даної наукової парадигми пройшов низку вузлових етапів — від ідей «географії людини» А. Конта (1837) через поняття «соціальна екологія» (Д. Мілль і Г. Спенсер, 20-ті роки) до оформлення самостійного наукового напрямку — екологічної психології [1, 5, 7].

Суб'єктно-середовищний підхід у сучасній психологічній науці представлений роботами російських дослідників: Н. О. Кондратової, В. А. Лабунської, С. К. Нартової-Бочавер, М. В. Осориної, О. Н. Паніної, Ю. Г. Панюкової, І. П. Шкуратової та інших; українських науковців: П. П. Горностая, Т. М. Титаренко, Л. В. Сохань та інших.

Сутнісний зміст цього підходу спирається на визначення суверенності психологічного простору, в його руслі використовується досить широкий спектр категорій, які виділені в психології для позначення розмірності внутрішнього світу: «хронотоп», «просторово-часовий континуум», «психологічний світ», «просторовість психіки», «транспектива», «життєвий простір», «психологічне поле», «хронотопічні характеристики життєвого світу», а також для позначення особливостей взаємозв'язку «внутрішнього» й «зовнішнього»: «екстеріоризація-інтеріоризація», «ідентифікація»-«сепарація», «динаміка меж контакту», «ізоморфність внутрішнього та зовнішнього світу», «символізація середовища» та ін., які демонструють, по-перше, важливість та евристичність використання середовищних категорій в аналізі психології особистості, а по-друге, фіксують роль особистісних меж в описі феноменології, динаміки та онтогенезу особистості [2, 3, 6, 8].

При цьому звертає на себе увагу той факт, що найменш дослідженим напрямом психології середовища як у вітчизняній, так і в закордонній психологічній науці, як і раніше, залишається середовищна персонологія. Її завданням є знаходження загального поля й аналіз взаємозв'язків між особистістю, її внутрішнім світом і тим середовищем, де розгортається її життя (З. І. Рябікіна та інші).

У концепції З. І. Рябікіної, особистість структурно являє собою полісистемне утворення, що включає поряд із просторами власнито психічних, суб'єктивних явищ (структуру особистісних смислів і буттєвий шар психіки) також і об'єктивні простори особистісної буттєвості (організм, події середовища, діяльність). Простори об'єктивної реальності існують окремо від особистості й випереджають її, але в процесі формування особистості реорганізуються нею відповідно до структури особистісних смислів й, у такий спосіб, перетворюються в буттєвий простір особистості. З одного боку, опановуючи підконтрольний для неї простір й породжуючи новий, особистість самоактуалізується, відтворюючи структуру суб'єктивних особистісних смислів у навколишньому середовищі, продовжуючи себе в ньому. З другого боку, розширюючи своє буття, «середовищна особистість» має потребу в під-

твердженні себе зовнішнім, об'єктивним, вона примірює на себе ті чи інші зовнішні утворення, ототожнюючись із ними, і це дозволяє їй «бути в іншому іншим» (Л. Я. Дорфман, З. І. Рябікіна). Але потреба у внутрішній погодженості й збереженні цілісності не дозволяє особистості нескінченно розширювати свої межі й спонукає її повертатися у свій буттєвий простір, де можлива рефлексія й інтеграція пережитого досвіду в структуру особистісних смислів, співвідношення й узгодження зовнішніх і внутрішніх, об'єктивних і суб'єктивних просторів особистості [6].

Дорослою людиною межі переживаються насамперед як межі володінь або групового впливу: «моє», «наше» [2, 4]. На думку М. В. Осориної, дитина, також прагнучи бути суб'єктом у своїх взаєминах із навколишнім світом, нерідко проявляє це прагнення через порушення територіальних заборон дорослих (відвідування «страшних для неї місць», наприклад, підвалів та ін.) і створення власних заповідних територій і секретних місць («штабів», «схованок»), інакше кажучи, через порушення меж, що вводять ззовні, і встановлення власних. Як відомо, особливо гостро цей процес відбувається в підлітковому віці: чим ближче дитина до підліткового віку, тим більше вона підкреслює значимість своїх дверей — межі між загальним простором квартири й входом у її кімнату, якщо така є. Якщо ж немає — наполегливо мріє про власний закуток — маленький світ де буде все своє [4].

Для характеристики території, освоєної тваринами або людиною, звичайно використовуються три базових поняття: «межі», «шляхи» та «місця». У них відбиваються основні аспекти територіальної поведінки. Поняття «межі» втілює в собі протиставлення «свого» простору — «чужому», «зовнішньому». «Шляхами» називають звичайну траєкторію руху, яку обирає дитина, пересуваючись у просторі своєї території. Це може бути лісова стежка до річки, або улюблені маршрути дитини від будинку до школи й від школи до будинку. Шлях пов'язує місця, які є метою пересування. Його можна охарактеризувати, виходячи з таких властивостей, як довжина й зручність, знайомість, безпека при пересуванні. Третє й останнє базове поняття, що характеризує

освоєну територію, — це термін «місце» (ігор і розваг, «страшні місця», місця самотності, місця зустрічей, місця екзистенціально-філософських і релігійних переживань дітей). М. В. Осорина зазначає, що місце — це локус простору, де дитина задовольняє будь-які потреби й переживає певні почуття [4]. Інакше кажучи, це суб'єктивно значущий, емоційно зафарбований острівець у просторі світу, в якому дитина відчуває якісь потреби. Безумовним, є те, що значення місця, його символіка тісно пов'язані з демографічними, статевими, віковими та індивідуальними відмінностями. Вивчення подібних відмінностей — мета середовищної персонології.

Здатність людини контролювати, захищати й розвивати свій життєвий простір позначається поняттям «психологічна (особистісна) суверенність» [2, 3]. Особистісна суверенність заснована на узагальненому досвіді успішної автономної поведінки, проявляється в переживанні автентичності власного буття (упевненості людини в тому, що вона вчиняє відповідно до власних бажань і переконань, відчутті своєї доречності в просторово-часових і ціннісних обставинах свого життя). Протилежна суверенності характеристика позначається як депривованість, що проявляється в переживанні підпорядкованості, відчуженості, фрагментарності власного життя й характеризується труднощами в пошуку об'єктів середовища, з якими людина себе ідентифікує [3]. Як можна побачити, суверенність — депривованість виступає базовою характеристикою життєвого простору особистості. С. К. Нартова-Бочавер, яка розвиває концепцію особистісної суверенності, спирається на поняття «психологічний простір особистості», розуміючи під ним суб'єктивно значимий фрагмент буття, що визначає актуальну діяльність і стратегію життя людини, та є комплексом, що включає фізичні, соціальні та психологічні явища, з якими людина себе ототожнює. Автор виділила шість вимірів психологічного простору особистості: власне тіло, особисту територію, особисті речі, режимні звички, соціальні зв'язки, смаки й цінності. Суверенність же розглядається як стан меж психологічного простору [3].

Отже, поняття «психологічний простір особистості» є близьким за своїми основними характеристикам поняттю «життєвий простір особистості».

Усе вище сказане, дозволяє пов'язати суб'єктивно пережите благополуччя або неблагополуччя людини з рівнем суверенності — депривованості її життєвого простору. Важливим показником психологічного благополуччя-неблагополуччя виступає емоційний стан людини, зокрема, переживання нею страху й тривожності.

Отже, ми можемо окреслити кілька підходів до проблеми дослідження хронотопу комунікативної діяльності дитини із ЗПР в руслі еколого-середовищних та суб'єктних концепцій. З цією метою основні процеси, що визначають способи й умови взаємодії організму й середовища, можуть бути схарактеризовані двома парами змінних, що розрізняються залежно від: 1) способу взаємодії дитини із середовищем (поведінкового або когнітивного); 2) реакції дитини на вплив середовища (активної або пасивної).

Доречно розглядати проблеми дослідження хронотопу комунікативної діяльності дитини із ЗПР з погляду когнітивного (символічного) способу взаємодії організму й середовища, та з погляду поведінкового (фізичного) способу інтерації, з огляду на активну або пасивну фазу середовищної взаємодії (див. табл. 1). Ці змінні дають чотири способи транзакції дитини із ЗПР й навколишнього середовища: інтерпретативний (активно-когнітивний), оцінний (реактивно-когнітивний), оперативний (активно-поведінковий), респонсивний (реактивно-поведінковий) [10].

Кожна з цих змінних, у свою чергу, включає свої напрями дослідження, які й становлять загальний науковий фонд дослідницьких розробок у вимірі взаємодії дитини із ЗПР в хронотопі комунікативної діяльності.

Таким чином, перспективи наступних наукових розвідок повинні включати обґрунтування та апробацію комплексу психодіагностичних процедур для визначення особистісних властивостей, які опосередковують середовищну поведінку в хронотопі комунікативної діяльності дитини із ЗПР; розробку та об-

грунтування методик для вивчення когнітивних репрезентацій, установок, які проявляються в хронотопі комунікативної діяльності дитини дошкільного та молодшого шкільного віку із ЗПР.

Таблиця 1 — **Основні способи взаємодії дитини і середовища в процесі дослідження транзакції «дитина – середовище» (за Д. Стокломом) [10]**

Фази транзакції	Основні способи	
Активна	<i>Когнітивний спосіб</i> 1) інтерпретативний: а) когнітивна репрезентація просторового оточення; б) особистість і середовище.	<i>Поведінковий спосіб</i> 2) оперативний: а) експериментальний аналіз екологічно-релевантної поведінки; б) просторова поведінка (проксеміка).
Пасивна	3) оцінний: а) атитюди щодо середовища; б) оцінювання середовища.	4) респонсивний: а) вплив фізичного оточення; б) екологічна психологія.

Обґрунтування інструментарію, який дозволить виявити індивідуальні поведінкові патерни, які використовуються дитиною для регуляції власних середовищних меж в хронотопі комунікативної діяльності.

При цьому потрібно враховувати, що поведінка дитини в хронотопі комунікативної діяльності змінюється в залежності від ступеня відкритості/закритості особистості, локалізації контролю та типу емоційного реагування й співвідношення їх із когнітивними уявленнями дитини із затримкою психічного розвитку.

В статтє автором обоснована методология еколоґо-средовых и субъектных концепций в изучении коммуникативной деятельности у детей с задержкой психического развития.

Ключевые слова: пространство и время (хронотоп), коммуникативная деятельность, дети дошкольного и младшего школьного возраста с задержкой психического развития, экологическая психология, субъектные концепции.

In the article the author covers methodology of eco-environmental and subject concepts in studying of communicative activity of children with mental retardation. Development of modern knowledge of existential determinants of communicative activity in eco-environmental and subject concepts is analysed in a historical retrospective.

It is opened features of interpretation of the basic concepts «proxemics», «territorial behaviour», «personal psychological sovereignty», «psychological personal space», «life space» (or «personal life space») in line with studied methodology.

It is proved that existential determinants of communicative activity of interaction with other people (significant adults, peers, imaginary and real partners), on everyday basis or else, constitute a basis for formation of speech and communicative identity of the child of preschool and primary school age.

It is proved that it is necessary to consider research problems of chronotop of communicative activity of children with mental retardation from position of a cognitive (symbolical) way of interaction between an organism and environment, and from position of a behavioural (physical) way of interaction.

The article proves the need of approbation of a psychodiagnostic procedure complex for research of personal characteristics which mediate environmental behaviour in space and time of communicative activity of the child with mental retardation; development and justification of techniques for studying of cognitive representations, attitudes which manifest in chronotop of communicative activity of children with mental retardation of preschool and primary school age.

Key words: space and time (chronotop), communicative activity, children with mental retardation of preschool and primary school age, ecological psychology, subject concepts.

Список літератури

1. *Абрамова Ю. Г.* Психология среды: источники и направления развития / Ю. Г. Абрамова // Вопросы психологии. — 1995. — № 2. — С. 130–137.
2. *Нартова-Бочавер С. К.* Понятие «психологическое пространство личности»: обоснование и прикладное значение / С. К. Нартова-Бочавер // Психологический журнал. — 2003. — Том 24. — № 6. — С. 27–37.
3. *Нартова-Бочавер С. К.* Человек суверенный: психологическое исследование субъекта в его бытии / С. К. Нартова-Бочавер. — СПб.: Питер, 2008. — 400 с.
4. *Осорина М. В.* Секретный мир детей в пространстве мира взрослых / М. В. Осорина. — СПб.: Питер, 2008. — 304 с. — Серия: Мастера психологии.
5. *Панюкова Ю. Г.* Психологическая репрезентация пространственно-предметной среды (Системно-структурная организация, возрастные и индивидуальные особенности): дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.01 / Ю. Г. Панюкова. — Москва, 2004 — 386 с.
6. *Рябикина З. И.* Личность и пространства ее бытия / З. И. Рябикина // Ананьевские чтения 2003. Общая психология. [Электронный ресурс]. — 2003. — Режим доступа: http://psihologia.biz/psihologiya-psiologiya_obschaya/
7. *Черноушек М.* Психология жизненной среды. пер. с чеш. И. И. Попа. — М.: Мысль, 1989. — 174 с. — (Человечество на пороге XXI века).
8. *Шкуратова И. П.* Личность и ее жизненное пространство / И. П. Шкуратова // Психология личности: учебн. пос. под ред. П. Н. Ермакова, В. А. Лабунской. — М.: ЭКСМО, 2007. — С. 167–184.
9. *Sommer R.* Personal space: Behavioral basis of design. N. Y., 1968.
10. *Stokols D.* Environmental psychology // Annual Rev. of Psychol. — 1978. — V. 29. — P. 258.